

Ex TEMPORE

EX TEMPORE - VERLEDEN TIJDSCHRIFT, NIJMEGEN

Ex Tempore

Jaargang 45 (2026), afl.2

ISSN 1566-1717

Ex Tempore verschijnt driemaal per jaargang.

Hoofdredacteur:

Jetze Boon

Redactie:

Kate van der Beek

Chris Bekkenk

Jetze Boon

Nadeche Diepgrond

Bart van Duijvenbode

Rens Gilissen

Frances van der Horst

Louis van den Langenberg

Cara Peters

Roosje Rasenberg

Joost Rosendaal

Pia van de Schaft

Mariëtte Verhoeven

Jessica Vogels

Emma Zijp

Eindredactie:

Jetze Boon

Rens Gilissen

Louis van den Langenberg

Cara Peters

Emma Zijp

Druk:

Print&Bind

Afbeeldingen omslag:

Boven:

*Schilderij van Jan Matejko
getiteld Copernicus in gesprek
met God, 1872. Via: wikimedia
commons*

Onder:

*Schilderij van Vincent van
Gogh getiteld Sterrennacht
boven de Rhône, 1888. Via:
wikimedia commons*

Ex Tempore biedt studenten, docenten, onderzoekers en alumni Geschiedenis van de Radboud Universiteit alsook alle andere historisch geïnteresseerden de mogelijkheid op de hoogte te blijven van de meest recente ontwikkelingen in de Nijmeegse geschiedwetenschap. Jaarlijks brengt de redactie drie edities uit, waarvan goed leesbare, wetenschappelijke artikelen van Nijmeegse historici over allerlei landelijk aansprekende onderwerpen telkens de kern vormen. Hiernaast bieden wij studenten de mogelijkheid om in één team samen met docenten ervaring op te doen in de redactie van een wetenschappelijk tijdschrift. Dit maakt *Ex Tempore* voor hen een unieke leerschool.

Redactiesecretariaat:

Ex Tempore, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen,

telefoon: 024 3615641.

e-mail: etvt@student.ru.nl

<https://extempore.nl/>

Verenigingsbestuur:

Dr. M.C.J. Verhoeven (voorzitter), J.J. Boon (hoofdredacteur), P. van de Schaft (secretaris), C.J.W. Bekkenk (penningmeester)

Comité van Aanbeveling:

Prof. dr. C. van Baalen, prof. dr. M.L.F. van Berkel, prof. dr. M.E.B. Derks, prof. dr. Th.L.M. Engelen, prof. dr. W.J.H. Furnée, prof. dr. O.J. Hekster, prof. dr. A.A.P.O. Janssens, prof. dr. H.G.J. Kaal, prof. dr. J. Kok, prof. dr. J. van Lottum, prof. dr. W.P. van Meurs, prof. dr. M.E. Monteiro, prof. dr. L. Spruit, prof. mr. H.L.E. Verhagen, prof. dr. T.H.G. Verhoeven.

Pdf's van artikelen vanaf 1999 zijn gratis online verkrijgbaar op aanvraag. De prijs van papieren losse nummers is € 7,50.

Abonnementsprijs voor de jaargang 2026: €20,00.

Abonnement volgende jaargang opzeggen vóór 1 januari. Een abonnement kan niet tussentijds worden stopgezet.

Abonnementen kunnen worden verkregen door overmaking van het betreffende bedrag op rekeningnummer NL77 INGB 0008 1693 32 t.n.v. *Ex Tempore*, Nijmegen, onder vermelding van uw adres en studentnummer (indien van toepassing).

Inhoud

Redactioneel	4
Adrian van der Velde Moving through the Night The Dutch Caribbean in the Early Modern Era	6
Kurt Vanhoutte & Anouk van Rossum Nachtwezens tussen licht en schaduw Een kleine geschiedenis van de magische lantaarn	18
Adriaan Duiveman Adieu wijsheid, tot morgen Carnavaleske omkering in drinkliederen	36
Interview	54
Themacollegerubriek	64
Cultuurhistorische reflectie	84
Auteursinformatie	92

Redactioneel

Beste lezer,

Wij eisen de nacht op. Een vijftal woorden die tijdens onze eerste vergadering voor deze nacht-editie overal in Nederland verschenen. Op staties, langs de snelweg, op laptopstickers en in het nieuws. Als redactie realiseerden we ons hoe onderbelicht de nacht is. Zowel op straat, als in de historiografie. Toch tonen de artikelen in deze editie aan dat het thema weldegelijk leeft onder historici. Het onderwerp ligt misschien niet voor de hand, maar dat maakt het niet minder relevant. Onze zoektocht heeft interessante artikelen vanuit verschillende disciplines en meerdere landen opgeleverd, die goed aantonen hoe wijdverspreid onderzoek naar de historische nacht is.

Het eerste artikel van deze editie komt van Adrian van der Velde. Hij schreef zijn artikel op basis van zijn in 2024 afgeronde proefschrift *When Unwelcome Night Came*: *A Nocturnal History of the Colonial Caribbean, 1660-1800*. Met zijn artikel betoogt Adrian van der Velde dat mensen de nachtelijke duisternis in de Nederlandse Caraïbische koloniën veel gebruikten om zich in te verplaatsen of om in te werken. Vanuit het perspectief van tot slaaf gemaakten en smokkelaars, wordt de nacht in het artikel van Adrian van der Velde haast tot een historische actor *an sich* gemaakt. Zijn werk illustreert dan ook goed het belang van de nacht binnen de geschiedenis en de meerwaarde van historisch onderzoek naar deze donkere uren.

Een opvallende verschijning in deze editie is het artikel dat Kurt Vanhoutte en Anouk van Rossum schreven vanuit het B-magic *Excellence of Science Project*. Zij deden onderzoek naar de zogenaamde magische lantaarn: een apparaat waarmee de nachtelijke duisternis al sinds de zeventiende eeuw verlicht wordt door op het witte doek geprojecteerde afbeeldingen. De auteurs beschrijven op gevatte wijze hoe de lantaarn balanceerde op de scheidslijn tussen magie en wetenschap en zo in de negentiende eeuw een bijdrage kon leveren aan de belevingscultuur van de moderniteit.

Zoals Kurt Vanhoutte en Anouk van Rossum aandacht besteden aan

de opkomst van het moderne nachtleven, draagt Adriaan Duiveman met zijn artikel bij aan het door Peter Burke opgekomen debat over de overgang van een middeleeuwse 'festivalcultuur' naar een 'vrijetijds cultuur' in de vroegmoderne tijd. Adriaan Duiveman focust zich hierbij eveneens op het nachtleven, maar raakt aan een geheel ander onderwerp. Hij bestudeert met zijn artikel wat de rol van de nacht was binnen vroegmoderne drinkliederen en betoogt dat deze liederen de nacht als omkering van de dag beschouwden. Door hierbij het verschil in de houding ten opzichte van dronkenschap onder mannen en vrouwen aan te halen, heeft het artikel bovendien een waardevolle focus op genderverhoudingen binnen het nachtleven.

Om het thema van deze editie af te ronden interviewden we Jan Hein Furnée naar aanleiding van zijn eigen onderzoek naar stedelijke vrijtijdsbesteding. Hij deed een boekje open over het belang van onderzoek naar de nacht, de historiografie en zijn eigen onderzoek naar het culturele leven en vertier in het Amsterdam van de vroege negentiende eeuw. Jan Hein Furnée vertelde uitgebreid over de gemaakte keuzes binnen zijn onderzoek, zijn zoektocht naar de juiste casus en de verhouding van zijn nieuwe onderzoek tot zijn eerdere werk. Ook vertelde hij welke nachtelijke thema's wat hem betreft nog onderzocht kunnen worden.

Buiten het thema, maar minstens zo interessant is het artikel van Tim Pijpers. Hij verzorgt voor deze editie de themacollegerubriek, met een artikel dat voortkomt uit een tekstuele analyse van het verhaal *Van den vos Reynaerde* uit de dertiende eeuw. Tim Pijpers gaat in zijn artikel uitgebreid in op de sociaalhistorische context van het werk, door te betogen dat de auteur van het werk middeleeuwse visies op gender inzette om kritiek te uiten op de geestelijkheid.

De editie wordt afgesloten door Karym Leito, Marie Keulen en Jan Bant. Zij schreven in het kader van het wereldkampioenschap voetbal 2026 een cultuurhistorische reflectie op de geschiedenis van voetbal en het christendom op Curaçao, de koloniale achtergrond ervan en de lokale toe-eigening van beide praktijken.

Zoals u merkt is dit nummer weer een goed gevulde editie geworden. Naast de artikelen buiten het thema, schijnen de artikelen binnen het thema een nieuw licht op de nacht als historisch fenomeen. We hopen dat u veel plezier haalt uit het lezen van deze editie!

Moving through the Night

The Dutch Caribbean in the Early Modern Era

Adrian van der Velde

In 1703, Hendrik van Dam—the self-identified *fiscael*, or auditor, secretary, and tax collector of the Dutch Caribbean isles of St. Eustatius and Saba—published an account with several stories that he considered to be indicative of the corruption, intrigue, and vice in the colony, all centered on his personal grievances against the governor of the island, Isaac Lamont. One story conveyed how in 1702, an adversary of the governor, a burgher named Pieter Lespier, arrived at Fort Oranje in St. Eustatius in the night on a boat from Saba with ‘his wife and children in order to come and reside once again on St. Eustatius.’¹ Incensed at his presence, Lamont immediately sent for Van Dam and demanded that he arrest Lespier. Despite the fact that it was the middle of the night and he was ‘already in bed’, the *fiscael* went to the governor’s house, dramatically laid out the reasons why this arrest was both impractical and illegal, and then refused to follow orders.² Temporarily stymied, Lamont sent for his nephew to carry out his wishes, only for the messenger to return with the news that the nephew was drunk and asleep, and thus in no condition to seize Lespier. Satisfied that he had scored his point and won the power struggle, Van Dam returned home and went back to bed, only for Lespier to be incarcerated the next morning.

This anecdote occupied several pages of Van Dam’s publication, but the focus of this article is the seemingly insignificant detail that framed the story: it all happened during the night. Saba lies less than 30 kilometers from St. Eustatius, just a few hours sail away, so Lespier and his family may have initially embarked after dark before arriving in Fort Oranje. Their nocturnal arrival was not depicted as an unusual event, nor

1 Hendrik van Dam, *Deductie, Gedaan Maken by Ofte van Wegen Hendrik van Dam, Fiscaal van de Eylanden St. Eustatius Ende Zaba En Habitanten van de Voorsz Eylanden Aan de Bewindhebbers van de West-Indische Compagnie* (n.p. 1703) 80.

2 Van Dam, *Deductie*, 78–81.

was the conducting of business by officials during these hours. Nighttime was portrayed as a time to be abed, but drunken sleep was socially unacceptable. The story demonstrates how the night could provide time and space to move and conduct the business of daily life. Moreover, I argue that nocturnal mobility was a central feature of life in the Dutch Caribbean during the early modern era, and that people regularly moved and worked throughout the hours of the night.³

To set the stage, it is important to keep in mind that the tracts of land held by the Dutch in the Caribbean Sea were geographically miniscule, even though located hundreds of kilometers apart. The six islands of Aruba, Bonaire, Curaçao (the ABC islands or *Benedenwindse Eilanden*), Saba, St. Eustatius, and St. Maarten combined to total less than 1,000 square kilometers, or about two-thirds the size of Utrecht, the smallest province in the Netherlands. While there were some small plantations on these islands, the freeports of Oranjestad on St. Eustatius and Willemstad on Curaçao dominated economic activity as they embodied the idea of the Dutch Republic as an empire run by merchants. The colonies in the Guianas—Essequibo, Demerara, Berbice, and Suriname—spread across a greater swath of land, the vast majority of which the Dutch claimed but did not even explore, much less control.⁴ The plantations there were worked by enslaved Africans and grew crops such as cocoa, coffee, cotton, and sugar, with the latter overshadowing all other products. These colonies were designed to be operated by companies such as the Dutch West India Company (WIC) and the Society of Suriname with the intent of generating profit for share-

3 This argument is a small component of my PhD dissertation project that considers nocturnality in the early modern British, Dutch, and French Caribbean. For more, see Adrian van der Velde “‘When Unwelcome Night Came’: A Nocturnal History of the Colonial Caribbean, 1660-1800” (2024).

4 While the Guianas are geographically part of South America and do not border the Caribbean Sea, historians generally discuss them as part of the ‘Greater Caribbean’ due to cultural and colonial connections.

holders in the Dutch Republic, albeit with mixed results.⁵

The environmental setting of the Dutch Caribbean bore little resemblance to the temperate maritime climate of the Dutch Republic which had mild winters (albeit harsher than the current climate due to the Little Ice Age), cool summers, and consistent rainfall. Instead, the ABC islands were semi-arid, while the rest of the region was tropical. Consistently hot, the colonies' typical daytime temperatures ranged from 27-33°C and nighttime lows from 22-28°C.⁶ This made much of the area ideal for growing the plantation crops that fueled the colonial economy. Most importantly for this study, the night was also different, specifically in its variability in time due to the proximity to the equator. The difference between the longest day and shortest day of the year in Amsterdam is 9 hours and 8 minutes. In contrast, that difference in Willemstad is only 1 hour and 25 minutes, and in Paramaribo a mere 40 minutes. Additionally, the period of civil twilight—a period of visibility between sunset or sunrise and darkness—is also shorter, 23 minutes in the colonies rather than 42-50 minutes in metropole.⁷ This data shows both that the length of the night in the Ca-

5 For more information on the Dutch presence in the Caribbean during the early modern era, including the importance of slavery and some of the ways in which the colonies functioned, see Cornelis Goslinga, *The Dutch in the Caribbean and in the Guianas, 1680-1791* (Assen 1985); Wim Klooster and Gert Oostindie, *Realm Between Empires: The Second Dutch Atlantic, 1680-1815* (Ithaca 2018); Johannes Posta, *The Dutch in the Atlantic Slave Trade, 1600-1815* (Cambridge: 1990); *Jewish Autonomy in a Slave Society: Suriname in the Atlantic World, 1651-1825* (Philadelphia 2020).

6 'Climate and Average Weather Year Round', *Weather Spark* <<https://weatherspark.com/y/150207/Average-Weather-in-Bonaire-Saint-Eustatius-and-Saba-Caribbean-Netherlands-Year-Round>; <https://weatherspark.com/y/150280/Average-Weather-in-Sint-Maarten-Year-Round>; <https://weatherspark.com/y/150216/Average-Weather-in-Curacao-Cura%C3%A7ao-Year-Round>; <https://weatherspark.com/y/29437/Average-Weather-in-Paramaribo-Suriname-Year-Round>; <https://weatherspark.com/y/29070/Average-Weather-in-Georgetown-Guyana-Year-Round> (all accessed 25 January 2026). Locations included are Bonaire, St. Eustatius, Saba, St. Maarten, Curaçao, Paramaribo (Suriname), and Georgetown (Guyana).

7 'Sunrise and Sunset Times', *timeanddate.com*, <https://www.timeanddate.com/> (accessed 15 November 2023).

ribbean is consistent throughout the year and that the delineation between night and day is abrupt. People in the region experienced nights and days as being of equal length, and when the sun was about to set, they needed to quickly arrange the necessary artificial light of a candle or lamp.

However, the meaning of 'the night' transcends scientific definitions related to sunlight and the rotation of the earth. Instead, there are significant cultural norms that determine what people consider to be 'the night' and the appropriate activities for that that period. Despite the necessity of human rest and sleep, the words of the ancient Greek philosopher Euripides, 'the night belongs to thieves', mirrors the way in which many societies viewed the interval between sunset and sunrise.⁸ Historically, the hours of darkness were often viewed as a time of demonic activity, dread, malfeasance, secrecy, or wickedness, an attitude that persists into the present. But not only was the night more complex than any simplistic formulation, it offered significant opportunities for historical actors. Historians use the night as an analytical category to uncover two components about the past. First, they examine how the night functioned in discourse, specifically, how the night was conceptualized and discussed in the public sphere, especially by elites.⁹ So, for example, eighteenth-century Enlightenment philosophers such as the Dutch writer François Hemsterhuis wrote of the stars which helped overcome the 'horrors of night's darkness', a sentiment echoed by the English thinker Edmund Burke, who declared that 'dark-

8 Euripides, 'Iphigenia in Tauris,' trans. by Robert Potter, *The Complete Greek Drama*, ed. By Whitney Oates and Eugene O'Neill, Jr. (New York 1938) Line 1017. *Perseus Digital Library*, <<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0112%3Acard%3D1017>> [accessed 15 November 2023].

9 For examples, see A. Roger Ekirch, *At Day's Close: Night in Times Past* (New York 2005); Craig Koslofsky, *Evening's Empire: A History of the Night in Early Modern Europe*, (Cambridge 2011); Avner Wishnitzer, *As Night Falls: Eighteenth-Century Ottoman Cities after Dark* (Cambridge 2021).

ness is terrible in its own nature.’¹⁰ Darkness and the night were hereby conflated, with light—artificial, natural, and metaphorical—serving as a way to dispel the dread they caused. While many early modern Europeans may have agreed with this perspective, such a view of the night was far from universal. Several African cultures, as well as African-descended people in the Caribbean, regarded the hours of darkness as a time of spiritual vibrancy, and they also valued the possibility for communal gathering and celebration.¹¹ Because of the presence of European colonists and African-descended people (most of whom were enslaved) in the Dutch Caribbean, this meant that distinct views and experiences of the night coexisted and conflicted with each other as people went about their daily lives pursuing activities related to categories such as labor, rest, and worship.

Secondly, historians study the ways everyday people experienced and moved through the night. Several have examined sleep, the activity most associated with nocturnal hours.¹² Others have considered activities undertaken at night, including categories such as crime, dining and enter-

10 François Hemsterhuis, ‘Letter on Man and his Relations,’ Paris, 1772, in *The Early Writings of François Hemsterhuis, 1762-1773*, eds. Jacob van Sluis & Daniel Whistler (Edinburgh 2022) 188; Edmund Burke, *A Philosophical Inquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and Beautiful, with an Introductory Discourse Concerning Taste, and Several Other Additions* (Basil 1792) 124.

11 For more on African-descended people in the Caribbean and their view of the night, see Adrian van der Velde, ‘Freedom, Faith, and Fortune: Nocturnality’s Opportunities in the Early Modern Caribbean,’ in: V. Huber, R. Schmitz-Eser, and M. Weber (eds.), *The Bright Side of Night. Nocturnal Activities in Medieval and Early Modern Times*, (Firenze 2024) 107-131.

12 For examples, see Sasha Handley, *Sleep in Early Modern England* (New Haven 2016); also see the dialogue between Gerrit Verhoeven and A. Roger Ekirch in *Journal of Sleep Research*, beginning with Gerrit Verhoeven, ‘(Pre)Modern Sleep. New Evidence from the Antwerp Criminal Court (1715–1795),’ *Journal of Sleep Research* 30, no. 1 (2021): e13099, <https://doi.org/10.1111/jsr.13099>.

tainment, labor, sex, technology, trade, and travel.¹³ Such approaches are useful to reveal the quotidian, the everyday lives of the vast majority of the population who—especially in the early modern era—did not record their thoughts on the past. This second approach is what will be used here, with a focus on mobility and smuggling, two components inseparable from the experience of the Dutch Caribbean during the premodern colonial past.

Movement and Trade

Dutch power in the early modern era is often reduced to the trope of an empire of merchants. While it is important to remember the Republic's military power and the significance of the plantation economy, it is true that its prosperous trading colonies were spread across the world, from the Caribbean to Elmina, the Cape Colony, Ceylon, India, and the East Indies. These locations generated fantastic wealth for the Dutch metropole by dealing in cash crops such as coffee and sugar, finished goods such as porcelain, and the trade of human beings. The economy of the Dutch Caribbean primarily split between agricultural production in the Guianas and profitable trade in its free ports of Oranjestad (St. Eustatius was known as the 'Golden Rock' due to its vibrant mercantile economy) and Willemstad. Merchants from other European colonial empires could warehouse their goods in Dutch ports, either selling them there or arranging transport to other islands. Similarly, on their way from Africa, slave ships of British, Danish, Dutch, French, and Portuguese origin often made their first landfall at St. Eustatius because of its strategic location on the eastern side of the Caribbean Sea. Many African captives were initially purchased there at auction to work on plantations throughout the region, and those who remained unsold went back aboard the ship to move to another destination. Because of the variety of economic interests and the preponderan-

13 For examples, see Cemal Kafadar, "How Dark Is the History of the Night, How Black the Story of Coffee, How Bitter the Tale of Love: The Changing Measure of Leisure and Pleasure in Early Modern Istanbul" in: Arzu Öztürkmen et al. (eds), *Medieval and Early Modern Performance in the Eastern Mediterranean*, Late Medieval and Early Modern Studies: 20 (Brepols, 2014); Bryan Palmer, *Cultures of Darkness: Night Travels in the Histories of Transgression* (New York 2000); Jeremy Zallen, *American Lucifers: The Dark History of Artificial Light, 1750-1865* (Chapel Hill 2019).

ce of enslaved people, the Dutch were a minority in their own Caribbean colonies: the islands were multi-national, multi-ethnic, multi-religious, and multi-lingual.

Because of the archipelagic nature of the Caribbean, sailing ships provided the primary means of transportation for people and cargo. Importantly for this study, sources record that ships in the region often left or arrived in ports during the night. Most ports in the Leeward Islands (*Bovenwindse Eilanden*) were located on the western coast, a fact that appears to have eased the passage of ships in and out of the harbor.¹⁴ This was in part because the natural harbors were primarily located on that side. In addition, by being on the western coast, the topography of the land provided a small degree of shelter from the strong and consistent easterly trade winds (which travel from east to west) from the Atlantic Ocean. These winds blow regularly at about 25km per hour, which even with the impediment of an island, would still be a significant obstacle to a ship sailing out of port. However, the winds tend to subside significantly after sunset, and are the weakest around midnight, which meant that the most advantageous time to enter port was during the hours of darkness.¹⁵ For centuries, seafarers sailed against the wind by tacking (traveling obliquely against the wind rather than directly), and this is what they would have used to enter these leeward ports. This location also eased the departure of ships,

14 19 of the 21 main ports in the Lesser Antilles were located on the western side of the island. All three of the ports on the ABC islands—Oranjestad on Aruba, Kralendijk on Bonaire, and Willemstad on Curaçao, are also on the western side of their respective islands. Phillipsburg on St. Maarten is one of the exceptions to this rule by its location on the southern coast, but it is sheltered from the easterly winds by a peninsula.

15 Detailed wind speed charts in the Caribbean for each day and hour are not available for the early modern era. By looking at modern wind charts—in this case, from 2015—for Antigua, Barbados, and Martinique (exemplar islands from the north, central, and southeastern Lesser Antilles), it is possible to see a clear pattern over the course of a day throughout the year. Wind speed abates around 8pm or 9pm and reaches its nadir between midnight and 4am. The lowest wind speeds recorded for a day occurs during darkness for roughly 70-75% of the days in each month for these islands. See ‘Antigua’ <<https://www.windalert.com/spot/1285>> ‘Barbados’ <<https://www.windalert.com/spot/1290>> ‘Martinique’ <<https://www.windalert.com/spot/1288>> [accessed 15 November 2023].

for if the harbor were on the eastern shore, they would have to be towed out by longboat or moved by kedging, a process by which a boat dropped an anchor ahead of the ship and a windlass dragged the ship along. Port authorities, harbor workers, and the ships themselves were prepared for nocturnal travel, and they used lanterns and other lights to signal what type of ship was arriving or where to go. When the ship docked, workers in the shipyard and the warehouse would often immediately begin to unload the ship, and travelers—as in the case of Pieter Lespier seen in the beginning—would disembark and seek accommodations.

Such nocturnal travel was not exclusive to the island colonies but could also be seen in places such as Suriname. For example, two Dutch troop transports left Paramaribo at midnight in 1772, replete with a ‘signal-gun being fired,’ even though their destination lay a mere 25 km up the river at New Amsterdam. Although there were often covert nocturnal trips, in this case it seems to have had nothing to do with strategy or necessity.¹⁶ This shows that the captains of ships voluntarily chose to sail at night, even though visibility of submerged dangers such as reefs, rocks, or shoals would be limited.

A central component of the Caribbean economy during the early modern era was ‘underground.’ Smugglers connected people and goods from Africa, Asia, and Europe to the Caribbean, and the night helped hide them as they sold their goods and escaped prosecution. The prevailing doctrine of mercantilism established monopolies in the form of trading companies, such as the WIC. It also required strict control of both buying and selling, which prompted legislatures to enact harsh penalties for individuals or businesses who imported illegal goods or failed to pay tariffs and taxes. They especially targeted goods from competing empires, although the Dutch were much more lenient due to their long-established

16 John Gabriel Stedman, *Narrative, of a Five Years' Expedition; against the Revolted Negroes of Surinam: In Guiana, on the Wild Coast of South America ; from the Year 1772, to 1777: ... By Captn. J.G. Stedman. Illustrated with 80 Elegant Engravings ...*, Vol. 2. (London 1796), 378.

free ports.¹⁷ Most commodities could be smuggled, and a clandestine market persisted because the benefits for sellers and buyers outweighed the potential penalty of being punished. Sellers of illicit goods capitalized on greater profits while consumers enjoyed cheaper products because smuggling eliminated tariffs, taxes, the majority of middlemen, and most of the costs of warehousing.

Enslaved people and their labor on the plantations and in the cities provided the basis for most economic gain in the Dutch Caribbean, and because they were treated as a commodity, there was a profitable legal and illegal slave trade. Individuals were sometimes lured away from a plantation or household with the promise of freedom, only to be resold against their will. Most came aboard interlopers, slave ships that purchased captives on the African coast without the benefit of a legal charter provided by a company such as the WIC.¹⁸ Colonial governments made half-hearted attempts at curtailing the trade and enacted laws to prevent smuggling, but these had little effect on ameliorating the situation.¹⁹ The

17 The British and French initially restricted their ports to intra-imperial trade, but by 1760s they established their own free ports. This undermined the Mercantilist system and ultimately damaged Dutch trading power. See R. Grant Kleiser, 'Free Ports in the Atlantic World' in Trevor Burnard, ed. *Oxford Bibliographies in Atlantic History*, <https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199730414/obo-9780199730414-0357.xml> (accessed 15 November 2023).

18 Interlopers also were able to make port and sell enslaved people at market through the use of bribes. An example of this occurred in Hendrik van Dam's account of St. Eustatius, when interlopers came into port and the governor, his family, and his closest advisors went aboard and "stayed day and night on board the interlopers" to arrange for the sale and purchase of enslaved people on board. The clear accusation was that Statian authorities were profiting themselves and stealing from the Dutch government. See Van Dam, *Deductie* 24.

19 For example, the French in the nearby Windward Islands and Saint-Domingue published laws explicitly aimed at the sale of Indigenous people or Africans taken away from the islands to be sold elsewhere. *Ordonnance qui desend de traiteien [sp?] en Esclaven Indiens et Caraiben aux Isle au Vent* (March 2, 1739); *Ordonnance qui desend tous de Negres outre les Inden du Neus St. Domingue al inception der Navvies [sp?] Negres qui pourrer ported a St Domingue les Negres qui uils tendee aux Isle du Vent* (October 12, 1739), Archives Nationales d'Outre-mer, COL A 25: 249, 254

historian Linda Rupert described how the nighttime facilitated the illegal trade in enslaved people on Curaçao, 'Like nonhuman commodities, slaves were best smuggled ashore at night, under cover of darkness.' She goes on to describe how the operation worked at night. Smugglers would sail along the coastline with their captives in the hope of finding a customer. On shore, interested shoppers lit fires to indicate their location and desire to purchase the cargo on board. Once communication was made, the ship would anchor near shore and either take the captives and other wares to land or customers would come to the ship to pick and purchase what they wanted.²⁰ Smugglers employed this method all throughout the Caribbean, and for the beneficiaries of the smuggling, the profits and savings of these nocturnal sales were significant enough for the trade to continue throughout most of the time slavery remained legal.²¹ However, the enslaved people doubtlessly felt disoriented and dehumanized as they were sold under the cover of darkness, whether they were resold or this was their first encounter in the region.

Not only did smuggling activity occur on Dutch islands such as Curaçao and St. Eustatius, but smugglers of all nationalities used them as bases for their operations. Authorities in the British, Danish, French, and Spanish Caribbean long knew that illegal trade, including that of enslaved people, originated in Dutch territory, and they decried its deleterious effects on the monopolies of the state-sponsored companies and the loss of profit for their empires. While this may have been true of colonial leadership, landholders and free people appreciated the products and supported smuggling. Similar to the sentiment surrounding Caribbean piracy before around 1730, many colonists felt that imperial taxes were burdensome and that purchasing smuggled goods or people was an activity that did no real

20 Linda Rupert, *Creolization and Contraband: Curaçao in the Early Modern Atlantic World* (Athens 2012) 81, 186.

21 The smuggling of enslaved people in Dutch territories (where slavery remained legal until 1863) continued well after the abolition of the slave trade by the British in 1815 made such traffic illegal and dangerous. For more, see Ulbe Bosma, 'Forced Relocation and Illegal Slave Trading After Abolition' in: Rose Mary Allen, Esther Captain, Matthias van Rossum, Urwin Vyent (eds.), *Slavery & the Dutch State: Dutch Colonial Slavery and Its Afterlives* (Leiden 2025) 151-160.

harm, let them assert their independence, and gave them the opportunity to save money.

As an illustration, consider the report told by Nathaniel Johnson, governor of the British Leeward islands, who complained about smuggling coming from Dutch territory. He wrote to the Lords of Admiralty in 1688, the same year of the Glorious Revolution that saw William of Orange take over the British Empire, about the person of Joseph Crisp, who he called ‘a persistent smuggler of negroes and sugar to and from the Dutch Islands.’ His letter laid out the considerable financial stakes of this type of illegal trade for the empire when he said, ‘the Company are principally the sufferers, but by what trade of that or any other kind is with the Dutch his Majesty also is a sharer in the Losse, it occasioning the conveyance of our Sugars and other produce to their Islands, esp. of His Majesties Customes.’ Although his anger seemed pointed at the Dutch, Johnson told of a British interloper that ‘had on board about 200 Slaves, on the 10th of the last month [May] she arrived at Montserrat and about 12 a Clock at night landed some of her slaves.’ This followed the usual nocturnal strategy used by smugglers, but the governor interrupted their operation. He sent troops to the site, they captured 60 of the enslaved people in the name of the crown, and they proceeded to put them in jail. Johnson laid out the unfavorable response to this seizure of private property, stating ‘There has [been], my Lords, some opposition in a riotous manner bin given to the Companies servants seizing the aforesaid Negro’s.’ Nevertheless, he defended state action as a necessary example to deter future smuggling.²² Armed confrontations, the arrest and imprisonment of enslaved people along with their transportation against their will, and the risk posed by travel in the dark, demonstrates the nocturnally-determined relationships between smuggling, movement, illegality, danger, and violence, even as it brought people in the region what they wanted—cheaper goods in what was increasingly a consumer-driven society.

22 *Governor Sir Nathaniel Johnson to Lords of Trade and Plantations. Nevis, June 10, 1688. National Archives, Kew (henceforth NA), CO 1/64, Nos. 71, 711-XV, CO 153/2, 2-8.*

Conclusion

While 'the night' functions as a type of universal in the human condition, its duration, experience, function, and utility in the Caribbean made the region a unique space. This was not because of its climate or proximity to the equator, although these differentiated it from the Dutch metropole. Instead, its singularity rested upon its status as a collection of diasporic communities. European colonists and enslaved Africans brought their own social customs and belief systems related to fear, sociability, and spirituality. Early modern creoles—people of non-Indigenous extraction, both African and European, that were born in the Caribbean—developed their own, hybrid understandings of the nocturnal world. Interactions and conflicts between them shaped nighttime norms and practices such as sugar production on plantations, a lack of streetlighting in the cities, the racialized policing of criminality and violence, secret religious ceremonies, or ostentatious entertainments such as balls and theatre performances.

Examining the night via the category of mobility allows for a deeper understanding of the early modern Dutch Caribbean, answering questions related to when people traveled, why ports were located on western shores, and who benefited from the proliferation of smuggling. People moved at night because it offered them an advantage and because they wanted to, and in this sense, the nocturnal was no different than the diurnal. Night's darkness also offered secrecy and protection from authorities, albeit incomplete. Smuggling benefited both parties in the economic exchange, even as it damaged the empire or, in a more immediate fashion, the enslaved people who were commodified. However, many of the African-descended people victimized by this illicit trade used nocturnal mobility to their own advantage, via *marronage*, and through their self-emancipation as they ran away through the night, they worked to upend the system of racialized chattel slavery. The lens of mobility reveals that the night functioned as much more than a mere temporal backdrop, but as an active historical existence that simultaneously enabled commerce, exchange, and the contested pursuit of freedom.

Nachtwezens tussen licht en schaduw

Een kleine geschiedenis van de magische lantaarn

Kurt Vanhoutte & Anouk van Rossum

Iedereen maakte het al wel eens mee. Plots valt het licht uit – een stroompanne - en dan moeten we op zoek naar de kaarsen, die diep in een lade verborgen liggen. Alsof ze op dit moment lagen te wachten, wassen kleinoden uit een lang vervlogen tijd - voordat elektriciteit hen voorgoed leek te hebben vervangen. Ze worden op tafel gezet, aangestoken en... er is licht. De ervaring is dubbel. Knus en gezellig is het, samen rond het kaarslicht, elkaar verhalen vertellen. Tegelijkertijd is het ook bevreemdend, schaduwen dansen op de muren, groteske vormen niet in verhouding tot de kleine vlam. Het gevoel van samenhang vermenigt zich met het mysterieuze en het bovenzinnelijke. Dan bevinden we ons plots in een wereld tussenin, tussen werkelijkheid en verbeelding.

Zo moeten ook de eerste grotbewoners het ervaren hebben. De schaduwen op hun muren groeiden uit tot rituelen, magische verhalen en schaduwtheater, een vorm van projectie die tot diep in de negentiende eeuw populair bleef. Maar inmiddels had het gebruik van lenzen, beelden en een sterkere lichtbron een combinatie mogelijk gemaakt die ons, bewoners van het elektrische tijdperk, veel meer vertrouwd is. In deze ontwikkeling van schaduwtheater naar cinema en uiteindelijk de digitale alledaagsheid neemt de magische lantaarn een cruciale positie in. Voor het eerst stelde de mens zich in staat een nieuwe wereld op te roepen door, met behulp van de magische lantaarn, zelfgemaakte beelden te projecteren voor een breed publiek. Honderden toeschouwers tegelijk werden in een donkere zaal ondergedompeld in lumineuze beelden.

De lantaarn werpt licht en brengt Verlichting – met hoofdletter V – : kennis en helderheid. Geen licht evenwel zonder schaduw en het donker wordt vanouds bewoond door schimmige figuren. Die ambiguïteit is inherent aan de magische lantaarn; ze zit vervat in haar ontstaansgeschiedenis: licht en donker, dag en nacht, kennis en magie.

De nacht van de wetenschap

Het verhaal van de magische lantaarn begint in de zeventiende eeuw. Op een donkere avond in 1659 dansen er schimmen door de woonkamer van Christiaan Huygens. De Nederlandse fysicus laat er zijn nieuwste uitvinding zien aan zijn vader, een apparaat dat afbeeldingen op beschilderde glasplaten projecteert op een doek. Een paar jaar eerder ontdekte Huygens met zijn toepassing van lenzen in telescopen nog één van de manen van Saturnus, nu past hij zijn kennis van optica toe op projectie. Zijn nieuwe uitvinding is een van de vroegst bekende voorbeelden van een volwaardige, functionerende toverlantaarn. Uit een bewaard gebleven schets kunnen we achterhalen hoe het toestel gewerkt moet hebben.¹ Een gebogen spiegel stuurt kaarslicht door een condensor die het licht vervolgens gelijkmatig verdeelt over een beschilderde glasplaat. Twee andere lenzen projecteren op hun beurt het uitgegrote beeld van de glasplaat op een doek.

De lantaarn bevat alle functionele elementen van een diaprojector uit de twintigste eeuw, maar Huygens zelf is niet onder de indruk. Hij is bezig met onderzoek naar andere dingen, serieuze wetenschap, waar hij uitvoerig over publiceert en correspondeert. Zijn vader is de demonstratie evenwel niet vergeten. In april 1662 vraagt hij aan zijn zoon een nieuw exemplaar van de lantaarn, zo blijkt uit een brief van Christiaan Huygens aan zijn broer.² Vader Huygens wenst de uitvinding te demonstreren in Parijs aan niemand minder dan Lodewijk XIV, maar de uitvinder zelf vindt het verzoek verontrustend.³ Hij schrijft dat hij de opdracht van zijn vader ‘zo snel en zo degelijk mogelijk’ zou moeten uitvoeren, maar:

Ik moet bekennen dat dit soort opdrachten mij erg storen, en dat behalve mijn vader andere mensen mij onnodig om soortgelijke dingen zouden vragen. U kunt zich niet voorstellen met hoeveel moeite ik mij bezighoud met zulke kleinigheden die me al lang

1 Christiaan Huygens, *Appendice II* in D. Bierens de Haan (Den Haag, 1891). Tome XIII 786.

2 Christiaan Huygens, *N1001^o, Christiaan Huygens à Lodewijk Huygens 5 april 1662*. in D. Bierens de Haan (Den Haag 1891) (hierna CHOCTIV) Tome IV 102-103. Eigen vertaling.

3 Huygens, *N1001^o*, CHOCTIV 102.

vervelen, behalve dat ik me schaam dat men zou weten dat ze van mij afkomstig zijn. Men is welwillend genoeg om te doen alsof men ze bewondert, maar daarna zal men erom lachen, en niet zonder reden. Als het in de toekomst mogelijk is, weerhoud mij dan alstublieft van dergelijk corvee.⁴

Twee weken later heeft hij 'geen gepast excuus' gevonden om onder de opdracht uit te komen en dus suggereert hij aan zijn broer Lodewijk, de boodschapper, om de lantaarn bij aankomst in Parijs te saboteren door één van de drie benodigde lenzen te verwijderen.⁵ 'Ik zal doen alsof ik niet weet wat er ontbreekt,' schrijft Christiaan, '(d)it alles met mijn beste bedoelingen want volgens mij betaamt het mijn vader niet zo'n poppenkast in het Louvre te vertonen'.⁶

De lantaarn is voor Huygens met andere woorden een object van spotenvermaak, iets wat niet past in het plaatje van de serieuze wetenschapper waar hij zichzelf toe rekent. 'Ik ben bereid een bril, microscoop, en alles wat nodig is te maken, behalve de Lantaarn,' schrijft hij nog. 'De uitvinding daarvan moeten we *inter artes deperditas* [tussen de verloren kunsten] rekenen'.⁷

Een grote toekomst leek er voor de lantaarn dus niet weggelegd. Huygens zelf schrijft er na de trip naar Parijs nog zelden over. Toch maakt hij een opvallende opmerking waaruit blijkt dat ook hij niet geheel ongevoelig is voor de betovering van de lantaarn. 'De grootste hindernis is de lengte van de dagen,' schrijft hij aan zijn broer, '(z)o lang de dag duurt is het onmogelijk deze beelden te maken, zelfs als men zich in een donkere kamer bevindt; dit komt door de indruk die het licht op de ogen heeft gemaakt, die pas na een vrij lange tijd verdwijnt'.⁸ Volgens Huygens komt de lantaarn alleen tot haar recht in nachtelijke duisternis. Het is de nacht die

4 Ibidem, 102.

5 Huygens, N^o1005 Christiaan Huygens à Lodewijk Huygens, 19 avril 1662, CHOC-TIV, 111. Eigen vertaling.

6 Ibidem, 111.

7 Huygens, N^o1044 Christiaan Huygens à Lodewijk Huygens, 17 août 1662, CHOC-TIV, 197. Eigen vertaling.

8 Huygens, N^o1010 M. Christiaan Huygens à Lodewijk Huygens, 3 mai 1662, CHOC-TIV, 125. Eigen vertaling.

Afbeelding 1. Glasplaatontwerpen voor een toverlantaarn door Christiaan Huygens, 1659. In D.Bierens de Haan (Den Haag, 1891), Tome XXII, 197.

het licht van de lantaarn mogelijk maakt.

Zelfs de wetenschapper blijft niet ongevoelig voor wat die nachturen brengen. Dat kunnen we afleiden uit de schetsen die hij alsnog maakt voor glasplaten. Opmerkelijk genoeg zijn dit geen natuurkundige taferelen. Huygens tekent een skelet dat zijn eigen hoofd afneemt (zie afbeelding 1). Met stippellijntjes stelt hij verschillende bewegingen voor. Zo maakt hij niet alleen één van de eerste ontwerpen voor een lantaarnplaat maar suggereert hij ook meteen een bewegend beeld. Het tafereel had zo uit de

Dodendans van Holbein kunnen komen, en geeft aan dat de wetenschapper zich duidelijk bewust was van de mogelijkheden van de lantaarn. Bewegende beelden zullen een essentieel onderdeel worden van latere lantaarnshows. Ook met zijn keuze voor skeletten staat hij aan het begin van een lange traditie. Tot laat in de 19de eeuw zullen geraamten een vast onderdeel van toverlantaarnshows blijven.⁹ Ook andere creaturen vinden snel hun weg naar het spektakel. Mede omdat de lantaarn alleen in het donker werkt, heeft ze iets onmiskenbaar mysterieus. De menselijke fascinatie voor spoken, demonen en andere nachtwezens is daarom van bij aanvang nauw verweven met haar geschiedenis.

Het is geen wonder dat de lantaarn zich snel verspreidde. Showlui trokken door het land met het apparaat op de rug, niet zelden vergezeld van een aapje of een orgel. Deze ‘Savoyards’ of ‘Luikerwaelen’ werden zo

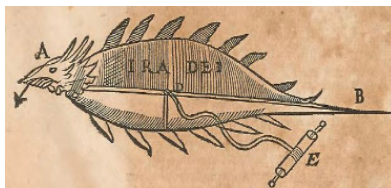

⁹ Zie Sabine Lenk en Natalija Majsova, *Faith in a Beam of Light: Magic Lantern and Belief in Western Europe 1860–1940* (Turnhout 2022); Nelleke Teughels en Kaat Wils, *Learning with Lights and Shadows: Educational Lantern & Film Projection 1860–1990* (Turnhout 2023) en Leen Engelen e.a., *Spectacles of Light: The Magic Lantern as Popular Entertainment 1810–1930* (Turnhout binnenkort beschikbaar) voor meer informatie over populaire motieven bij lantaarnshows.

genoemd naar de thans Franse streek, respectievelijk de huidige Belgische provincie, Luik. In essentie waren het foorkramers, entertainers die, onder andere tijdens jaarmarkten en volksfeesten, plaatselijke dorpelingen vermaakten met enkele zelfgeschilderde glasplaten en veel theater. Zij waren echter niet de enigen met een interesse in de lantaarn, ook vele rijke patriërs hadden er een in hun kunstkamer als curiosum. De lantaarn bleek dan toch geen verloren kunst.

De nachtzijde van het bestaan

Het was een tijdgenoot van Huygens die maar al te goed de toverkracht van de toverlantaarn begreep. De Duitse Jezuïet en geleerde Athanasius Kircher zag potentieel in de toverlantaarn als middel om mensen te overtuigen en zelfs te bekeren. Met een lan-

Afbeelding 2: illustratie van de *Fabrica Machine Volatilis*, de vliegende draak die de woorden IRA DEI in de lucht zou branden. Uit Athanasius Kircher, *Ars magna lucis et umbrae*, 1671.

taarn kan men niet alleen allerlei wezens projecteren, maar die projectie ook omzetten in een aangrijpende ervaring. De legende wil dat Kircher zelf een lantaarn gebruikte om 's nachts skeletten en monsters te projecteren op vensters van ongelovigen om ze tot God te brengen. Daar is geen bewijs voor, maar het zou best gekund hebben. We vinden vergelijkbare 'experimenten' terug in de tweede editie van Kirchers boek over licht en duisternis, *Ars magna lucis et umbrae* (1671).¹⁰ De auteur beschrijft er allerlei instrumenten die de lezer zelf kan namaken. We lezen instructies voor het maken van vliegende draken die de woorden IRA DEI – de toorn van God - in de lucht branden als waarschuwing, maar ook uiteenzettingen over vuurspuwende machines en oorlogsverklaringen die als vanzelf aan de hemel verschijnen (zie afbeelding 2). 'Het is moeilijk de horror en verwondering uit te drukken die zo'n spektakel te-

10 Smithsonian Libraries and Archives (SLA), Internet Archive, Smithsonian Digital Archives, athanasiikirche00kirc, boek Kircher, Athanasius, *Ars Magna Lucis et Umbrae*. (Amsterdam 1671), <https://archive.org/details/athanasiikirche00kirc/page/n5/mode/2up> (geraadpleegd in januari 2026).

weegbrengt,' schrijft Kircher tevreden over zijn 'nachtelijke spektakels'.¹¹

Anders dan Huygens versmaadt de Jezuïet de magische lantaarn niet. Een latere passage in *Ars magna* over een *lucerna magica* ('magische lantaarn') illustreert Kircher met twee beelden die demonstren hoe men projectie verkrijgt.¹² Niet toevallig kiest hij prenten die de nacht van het leven oproepen: een rechtopstaand skelet en een man die brandt in het vagevuur. De angstaanjagende projecties vullen twee halve pagina's en gaan vergezeld van een nauwgezette handleiding en een beschrijving van het verhoopte effect op het publiek. Daarbij toont Kircher zich zeer bewust van de kracht van de lantaarn waarvan de impact naar verluidt, net zoals in het geval van de vliegmachines, 'vreugdevol, treurig, afschuwelijk of verschrikkelijk'¹³ kan zijn.

Dat de lantaarn, zoals Kircher die beschrijft, waarschijnlijk nooit echt heeft gewerkt, is niet zo relevant. In zijn verbeelding (en waarschijnlijk die van de toeschouwer) maakt het zichtbaar wat normaal onzichtbaar blijft en rekt het zo de grenzen van de materiële en zintuiglijke wereld op. De lantaarn evocert de nachtzijde van ons bestaan en doet dat paradoxaal genoeg door projecties in de duisternis. Die ervaring kan zo overweldigend zijn dat een toeschouwer tot diepe inzichten komt, of zich in dit geval zelfs bekeert. De metafoor van het licht, centraal in het christelijk geloof, ligt daarbij voor de hand. Eveneens het idee dat demonen en andere nachtwezens van diezelfde doorgang gebruik zouden kunnen maken. 'Als hij [Kircher] de lantaarn zou hebben uitgevonden,' merkt een kennis van Huygens in een brief op, 'zou hij veel kardinalen met spoken hebben afgeschrikt'.¹⁴ Het afschrikwekkende karakter van wat later bekend zou komen te staan als de *lanterne de peur* ('lantaarn van de angst') bleef één van haar wezenlijke bestaansvoorwaarden. Meer nog, de nachtmerrie zou de aanjager worden van haar moderne ontwikkeling.

11 SLA, athanasiikirche00kirc, boek. Eigen vertaling.

12 Ibidem.

13 Ibidem.

14 Christiaan Huygens, N732^o. *P. Guisony à Christiaan Huygens. 25 mars 1660*. In D. Bierens de Haan (Den Haag 1891) Tome III 45.

Fantasmagorieën

Op 20 januari 1798 kondigt de *Journal de Paris* een voorstelling aan waarin de doden zullen herrijzen.¹⁵ Dit is de eerste advertentie voor de fantasmagorie van de Belgische natuurkundige en lanternist Étienne-Gaspard Robert, bekend onder de artiestennaam Robertson. Met een speciale toverlantaarn projecteerde Robertson bewegende beelden op doeken, muren en zelfs op rook. Zijn 'fantascope' stond op wielen en kon gemakkelijk door de ruimte bewegen waardoor de beelden dichterbij kwamen of anderszins leken te leven. Daarnaast kon hij ze dankzij een zelfontwikkeld lenzensysteem uitvergroten of verkleinen zonder aan kwaliteit in te boeten. De simpelste aanpassing was echter de meest invloedrijke. Robertson verborg de lantaarn zelf zodat de techniek niet meer zichtbaar was. In zijn theater zweefden de geesten niet alleen als vanzelf rond, ze keken het publiek recht in de ogen. Met de Terreur van de Revolutie nog vers in het geheugen van de toeschouwers moet dat een schokkende ervaring geweest zijn.

Het rationalistische tijdperk van de Franse Revolutie verplichtte showlui zoals Robertson bijgeloof te ontkennen. Hij diende zich openlijk te distantiëren van de populaire overtuigingen van heksen, profeten en andere charlatans. Dat deed hij ook, door zich voor aanvang van de show te positioneren als een wetenschapper, wiens doel het niet was om de illusie te vergroten, maar om het inzicht te bevorderen. Maar op het moment dat de lichten doofden, kwamen de spoken tot leven, echter dan ooit tevoren (zie afbeelding 3). Het publiek wist waarschijnlijk wel dat het erin werd geluist door optisch bedrog, maar de fascinatie kwam net voort uit de spanning tussen wat men wist en wat men zag. De zintuigen van het publiek weerlegden wat het dacht met zekerheid te weten. Die spanning werd nog sterker toen Robertson zijn shows later liet doorgaan in de duistere crypte van een kapucijnenklooster vlakbij de Place Vendôme.

Robertson perfectioneerde een techniek en een praktijk die een vervolg kreeg in heel Europa. Op kerstavond 1862 presenteerde de Britse Professor John Henry Pepper een speciale versie van *The Haunted Man* van Charles Dickens in Londen. Het publiek van de Royal Polytechnic Institution keek met grote verbazing toe hoe Dickens' getergde chemieleerkracht

Afbeelding 3: fantasmagorische lantaarnslide (mobiele versie), collectie Ditmar Bollaert

dwars door een skelet heenliep dat op het podium stond.¹⁶ Indirect licht van een lantaarn die onder het podium was opgesteld reflecteerde een haast tastbare spookverschijning op een groot transparant stuk glas dat schuin op de scène was gemonteerd. Voor het publiek, dat zich van de glasplaat niet bewust mocht zijn, leek het alsof de geest op eigen kracht op scène verscheen.¹⁷

De zogenoemde *Pepper's Ghost* werd een rage in de theaters van London en Parijs, waar naast Pepper nog verschillende andere uitvinders

16 Ghosts and Pantos at the RPI, Records and Archives Westminster University, <https://recordsandarchives.westminster.ac.uk/archive-blog/ghosts-and-pantos-at-the-rpi/> (geraadpleegd in januari 2026).

17 Ghosts and Pantos at the RPI

een soortgelijke techniek demonstreerden.¹⁸ ‘De spoken hebben de hoofdstad ingenomen’, zo merkte de populaire Franse wetenschapper Louis Figuier in 1864 op, ‘het is al wat men ziet in het Parijse theater, en ook de provincie heeft zijn deel gehad in deze evocatie van spoken.’¹⁹ Ook onze eenentwintigste eeuw krijgt *Pepper’s Ghost* niet verdreven, al zouden we hem eerder een hologram noemen. Vandaag spookt hij vooral rond in pretparken en bij concerten. Zo danste Michael Jackson in 2014 nog over het podium bij de Billboard Awards, vijf jaar naar zijn dood. Onder de pretparkattracties is Haunted Mansion in het Amerikaanse Disneyland wellicht het meest spectaculaire voorbeeld, maar ook in de Efteling in Nederland wordt de *Ghost* nog veel gebruikt. In de voorstelling bij het sprookje Tafeltje-dek-je, te zien in het Sprookjesbos, verschijnt het eten op de tafel van het hongerige hoofdpersoonage door middel van de techniek.²⁰

Artificiële paradijzen

Via de spookshows van Robertson ging de term fantasmagorie een eigen leven leiden als spreekwoordelijke beschrijving voor de belevingscultuur van de moderniteit. De desoriënterende ervaringen die de lantaarn voortbracht bleken de perfecte metafoor voor de grote veranderingen van de negentiende eeuw. Zo gebruikte de Franse dichter Charles Baudelaire het woord fantasmagorie meermaals om de radicale veranderingen in Parijs te benoemen die de hausmannisatie van de hoofdstad met zich meebracht. Stedenbouwkundige Georges-Eugène Hausmann veranderde het urbane weefsel fundamenteel en dat ging stevast gepaard met grootschalige

18 Zie Jim Steinmeier, *Hiding The Elephant: How Magicians Invented the Impossible and Learned to Disappear* (Boston 2004) 36-59 voor een beknopte geschiedenis van de ontwikkeling en verspreiding van *Pepper’s Ghost* in Europa. Voor een meer gedetailleerde uitleg met verwijzingen naar patenten voor verschillende technieken in onder andere Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk, zie Laurent Mannoni, *The Great art of Light and Shadow: Archeology of the Cinema* (Exeter, 2000) 248-297.

19 Louis Figuier, *L’Année scientifique et industrielle* (Parijs: Librairie de la Hachette, 1864) 53.

20 Wie goed oplet kan de *Ghost* ook op andere plekken in het park spotten, want ook buiten het Sprookjesbos is hij te vinden. Fata Morgana en Droomvlucht maken allebei gebruik van minstens één *Pepper’s Ghost*, maar er zijn er ongetwijfeld meer verstopt...

onteigeningen. Brede boulevards, saneringen, zichtassen en infrastructuur hertekenden de middeleeuwse stad. Baudelaire maakte de eerste jaren van het project van dichtbij mee: *'la forme d'une ville change plus vite, hélas! que le coeur d'un mortel'* ('De vorm van een stad verandert sneller, helaas! dan het hart van een sterveling'), schreef hij in *De Zwaan*, één van zijn bekendste gedichten uit *De Bloemen van het Kwaad*.²¹ Het gedicht is onderdeel van de *Tableaux Parisiens* waarin verschillende versies van de stad als lantaarnbeelden door elkaar heen spoken. Het oude Parijs bestaat niet meer, maar Baudelaire kan in de nieuwe stad zijn weg niet vinden. De tijd wordt brutaal uit zijn hengsels getrokken, het verleden omgewoeld en uit de graven en uit de ruïnes verschenen de spoken, talrijker dan ooit. Niet toevallig titelde hij een ander gedicht *Danse Macabre* ('Dondendans'), want ook bij hem leken de skeletten over de muren te dansen.

De moderniteit is voor Baudelaire het tijdperk dat het vluchtige en het efemere nastreeft, maar er tegelijk het eeuwige en het tijdeloze in wil herkennen. Zelf raakt hij gefascineerd door het nieuwe nachtleven in de stad. 's Nachts flaneert hij door de straten die hem zo vreemd zijn geworden. Naast de theaters lokken vooral plekken die hij 'artificiële paradijzen' noemt. In deze roesoorden van hasjiesj en opium vindt hij zijn eigen nachtwezens: marginalen en prostituties, demonen en duivels. Velen van hen vereeuwigt hij in zijn poëzie.

In de maalstroom van almaar nieuwere, snellere ervaringen weet men in de 19de eeuw letterlijk en figuurlijk niet waar eerst kijken. In dit nieuwe landschap dwaalt de wandelaar rond, de zogenoemde flaneur, die Baudelaire gelijkstelt met 'een caleidoscoop die met bewustzijn begiftigd is en die bij elk van zijn bewegingen de veelvoud van het leven en de beweeglijke charme van alle levenselementen weerspiegelt'.²² Ook hier is zijn woordkeuze bewust. Net als de fantasmagorieën van de toverlantaarn zorgt de caleidoscoop voor een overvloed aan beelden en ervaringen. Iedere impressie en interactie, elk beeld moet de moderne stadsbewoner opslaan en verwerken.

21 Charles Baudelaire, 'Le Cygne' in Tonya Allen e.a., *Les Fleurs Du Mal* (Urbana, IL: Project Gutenberg, 2020)

22 Charles Baudelaire, *Constantin Guys: Le peintre de la vie moderne* (Parijs: Nilsson, 1925) 42. Eigen vertaling.

Geen wonder dat de nachten van Baudelaire bijna altijd ergens tussen droom en nachtmerrie liggen. Schijn is overal. Werkelijkheid schuilt elders. Het is precies die vervaging van de realiteit die de lantaarn tot het perfecte instrument van de moderniteit maakt. Met een lantaarn kan iedereen zijn eigen 'artificiële paradijs' oproepen en in de theaters van de stad gebeurt het meerdere keren per dag.

Vaak doet men daarbij juist beroep op het rationele en het wetenschappelijke om het effect van de show te versterken. Robertson kaderde zijn avonden ook al met een discours over elektriciteit en de (pseuo)wetenschappelijke mogelijkheden van galvanisme. Pas daarna ging hij over tot de spoken. Het publiek wist ook wel dat die niet echt zijn. Toch vliegen ze door de crypte. Het is deze mix van feit en fictie die perfect aansluit bij de ervaringen van de moderniteit. Iedereen weet dat de paradijzen kunstmatig zijn, maar dat maakt ze des te aantrekkelijker. Terwijl buiten de straatlampen gloeiden, wordt binnen een kunstmatige duisternis gecreëerd als kader voor een spektakel over de geheimzinnige krachten van technologie. Het licht van de lantaarn vervlecht droom en werkelijkheid tot een verhaal dat de nacht verwelkomt, en alles wat daarin leeft.

Droomwereld

De lantaarn als symbool voor de droomwereld komt voor in één van de bekendste passages uit de wereldliteratuur, met name *Op zoek naar de verloren tijd* van Marcel Proust. In het eerste deel, *De Kant van Swann*, blikt het hoofdpersonage terug op alle plekken waar hij ooit geslapen heeft. Proust beschrijft slaapkamers, het slapen gaan en enkele dromen. Het hoofdpersonage vertelt hoe hij als kind voor het avondeten werd afgeleid met een toverlantaarn. De ridderlegende die het apparaat projecteert, is bedoeld om hem op te vrolijken. Maar het tegendeel is waar: de lantaarn vervreemdt:

...ik werd er des te treuriger van, doordat alleen al de veranderde belichting de gewenning tenietdeed die de kamer, op de beproeving van de bedtijd na, draaglijk voor me was gaan maken.

Nu herkende ik hem niet meer en voelde me onveilig.²³

Zoals in een droom maakt het licht van de lantaarn de realiteit diffuus. Het apparaat is een indringer in de kinderkamer, de artificiële realiteit van de beelden een onwennige ervaring. Als vanzelf verbindt Proust deze ervaring met het bovennatuurlijke:

...als de lantaarn werd verschoven kon ik Golo's paard zien doorlopen over de gordijnen, opbollend op hun plooien, afdalend in hun spleten. Golo's lichaam, van even bovennatuurlijke aard als die van zijn rijdier, schikte zich naar ieder materieel obstakel, ieder hinderlijk voorwerp dat hij op zijn weg tegenkwam door het als gebeente aan te nemen en te verinnerlijken, al was het de deurknop waar zijn rood gewaad of zijn bleke, altijd even voorname en melancholieke gezicht zich naar voegde en onoverwinnelijk op kwam bovendrijven, zonder blij te geven van enige onrust over deze wervelverspringing.²⁴

De gelijkenis met Baudelaire is treffend. Ook Proust beschrijft een gelaagde werkelijkheid waarvan de kern uiteindelijk met fictie vervloeit. Dat een kind de lantaarn toevertrouwd krijgt, is dan ook geen toeval. Kinderen kunnen met slechts een paar prenten een volledige wereld opbouwen en bevolken. Met de massaproductie van de lantaarn in de negentiende eeuw wordt het een bijzonder populair instrument voor kinderen. Soms neemt het apparaat de vorm aan van de Eiffeltoren, een auto of een Chinese tempel. Vaak kunnen kinderen het zelf in elkaar knutselen als leeropdracht. Zo functioneert de lantaarn tegelijk als praktisch didactisch instrument en als speelgoed voor vermaak.

23 Marcel Proust, *Op zoek naar de verloren tijd. De kant van Swann*. Vert. Thérèse Cornips e.a. ed. (Amsterdam 2018) 47.

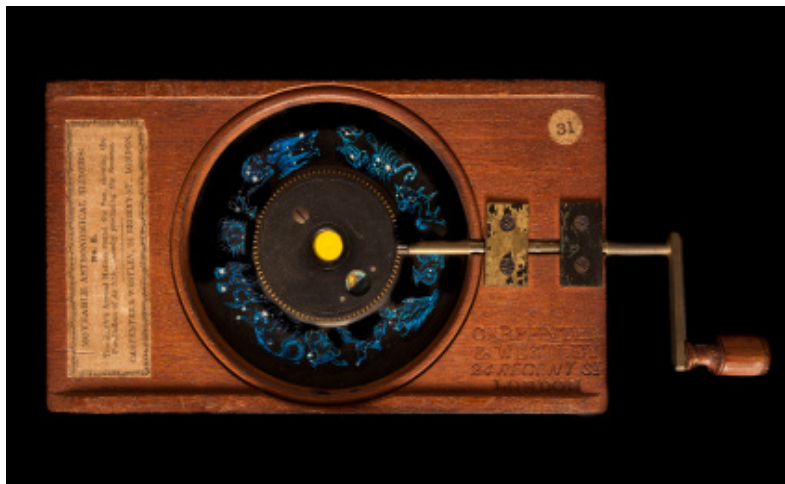
24 Proust, *Op zoek naar de verloren tijd*, 49.

Lichtbeelden

Terwijl Frankrijk en Duitsland zich lanceerden in de productie van speelgoedlantaarns, sloeg Engeland een andere, ambitieuzere weg in. De oprichting van de Royal Polytechnic Institute in het London van 1838 markeert in dat licht een fundamentele omslag. Hier begint de geschiedenis van de lantaarn als massamedium. Het door de Britse monarchie ondersteunde instituut zette zijn deuren open voor iedereen die de nieuwigheden op het vlak van wetenschap en technologie in actie wilde zien. Het publiek kwam in grote drommen toegestroomd – armen, werklieden, burgers, adel – om zich te vergapen aan de eindeloze galerijen gevuld met curieuze objecten, de gigantische machinekamers, de ateliers van optici die ter plaatse aan het werk waren, het centrale waterkanaal met boten en een bemanbare duikboot en, niet in het minst, de dagelijkse lezingen met een lantaarn in het speciaal daartoe ontworpen theater. Er was niets wat je niet kon zien wanneer de lantaarn haar licht scheen in de Polytechnic, maar uitermate populair was alleszins de demonstratie van astronomie.

Men kon de omwenteling van de hemellichamen rond de zon zien, de maan rond de aarde, de transit van Venus, kometen en, als climax, een zonsverduistering. Een vernuftig mechanisme liet toe de rotatie van de planeten uit te voeren. De bezoeker kon letterlijk en figuurlijk de eigen plaats in het heelal in perspectief zetten. Opvallend is ook dat astrono-

Afbeelding 4: astronomische lantaarnslide (mobiele versie), collectie Ditmar Bollaert.

misce reeksen onveranderlijk slides bevatten van de dierenriem, als was het om de wetenschap toch te kleden in de aura van een mythische voor-tijd (afbeelding 4). Het bleef met andere woorden een magisch gebeuren.

Nochtans maakten de aankondigingen nog maar zelden ge-wag van een 'magische' lantaarn. Professioneler was het neutrale 'lectu-res', een term die ook terug te vinden is op de aankondigen uit de tijd. In Frankrijk kiest men voor lantaarn voor projectie ('lanterne de projec-tion'), en in Amerika heette het voortaan 'sciopticon'. In de lage landen zien we de 'optische lantaarn' of 'projectie met lichtbeelden' opduiken. De inzet van sterkere lichtbronnen maakte het mogelijk om grotere pro-jectievlakken te vullen en dus ook een groter publiek te bedienen. De lan-taarn was met andere woorden klaar om een massamedium te worden.²⁵

De professionalisering van de lantaarn nam evenwel de betove-ring van de shows niet weg. Ook de Polytechnic hield zoals eerder be-schreven haar eigen spookshows. Sterker nog, de lezing waarmee het instituut opende was een 'Grand Phantasmagoria' van Henry Langdon Childe.²⁶ Deze beroemde Britse lanternist was bovendien niet enkel ge-interesseerd in het oproepen van geesten. Hij werd vooral bekend door zijn gebruik van zogenoemde *dissolving views*, een speciale projectie-techniek waarbij één lantaarnslide langzaam naadloos overging in een andere. Eén van de populairste taferelen was de overgang van dag naar nacht. In de donkere theaterzaal van de polytechnic zag men hoe de maan aan de nachthemel verscheen in verschillende Europese steden. De *dis-solving views* zijn misschien wel het beste voorbeeld van hoe de lantaarn

25 Zie ook hier Sabine Lenk en Natalija Majsova, *Faith in a Beam of Light: Magic Lantern and Belief in Western Europe 1860–1940* (Turnhout 2022); Nelleke Teughels en Kaat Wils, *Learning with Lights and Shadows: Educational Lantern & Film Projection 1860–1990* (Turnhout 2023); Leen Engelen e.a., *Spectacles of Light: The Magic Lantern as Popular Entertainment 1810–1930* (Turnhout binnenkort beschikbaar) en Frank Kessler, e.a., *Projecting Knowledge: The Optical Lantern and Science Communication 1880–1940s* (Turnhout binnenkort beschikbaar), voor een gedetailleerde beschrijving van de evolutie van de toverlan-taarn als massamedium.

26 W.F. Ryan, 'Limelight on Eastern Europe: The Great Dissolving Views at the Royal Polytechnic', *The ten year book*, (Magic Lantern Society, 1986), 48–55. www.magic-lantern.org.uk (geraadpleegd op 21 januari 2026).

het vluchtige en oneindige van Baudelaires moderniteit omzet in ervaring. De toverlantaarn maakt de nacht aanschouwelijk. Een artificiële laag die net als Prousts Golo over de werkelijkheid heen galoppeert en de verdraaiing in zijn wervels niet lijkt te voelen. Op groot scherm ziet men de tijd verstrijken. Winter verschuift naar zomer, kathedralen rijzen uit ruïnes. Bloemen verwelken, levende mensen ontbinden tot skelet.

De Polytechnic commercialiseerde de lantaarn op grote schaal. Het instituut was een werkplaats voor ambachtslui en kunstenaars die lantaarns en slides produceerden die in Europa hun weerga niet kenden. Het hielp aanzienlijk dat de firma Carpenter & Westley zich iets verderop in dezelfde straat had gevestigd, in Regent Street. Philip Carpenter had met name een procedé ontwikkeld om feilloos gravures op glas over te zetten en die vervolgens met de hand in te kleuren ('copper-plate slides'). Het productiehuis excelleerde in de aanmaak van 'dissolving-views'. Vandaag staan de slides van Carpenter & Wesley voor de verloren kunst van glasschilderijen. Om de prachtige glasbeelden te kunnen vertonen, bouwde de firma indrukwekkende lantaarns met twee of zelfs drie lenzen, de zogenaamde 'bi-unials' of 'tri-unials'.

Onmetelijk groot, onbevattelijk klein

De lantaarn bezat een uitzonderlijk vermogen: om zichtbaar te maken wat tevoren onzichtbaar was, of dat met het blote oog voor altijd zou blijven. Een interessant geval is de demonstratie van het ontstaan van het heelal en wat we vandaag *deep time* zouden noemen. De industriële revolutie en de mijnbouw braken de aardkorst open om een blik te werpen op het gesteente dat eronder zat. Met het ontstaan van de geologie schreef de wetenschap medio negentiende eeuw de geschiedenis van de aarde. Tegelijk ontdekten amateur-fossielenjagers gebeenten van draakachtige wezens die op een veel oudere planeet hadden rondgelopen. De mensheid bleek niet voorafgegaan door één week van goddelijke activiteit, maar door een veel langere en uitermate bewogen tijd. Het empirische bewijs was onmiskenbaar en het reduceerde de hele geschiedenis zoals die tot dan gekend was tot een kort slotakkoord in een veel langer drama. De eerste mens verscheen als een zeer recente speler op dit uitgestrekte en in wezen onmenselijke toneel.

Niemand had ooit de sauriërs gezien van wie men de beenderen vond, en niemand zou ze ooit zien, maar toch zou iedereen met eigen ogen kunnen aanschouwen hoe ze eruitzagen. De oplossing was het ontwerp van wat men *vues idéales* noemde ('ideale zichten'). Zo vroeg

de bekendste wetenschapsvulgarisator van zijn tijd, Louis Figuier, aan kunstenaar Edouard Riou om voor zijn boek 25 taferelen te schetsen, 'ideale zichten' van de opeenvolgende tijdperken tussen het ontstaan van de aarde en de eerste mens. Het boek in kwestie uit 1863, *La terre avant le Déluge* ('De wereld voor de zondvloed'), kende onmiddellijk een ongezien succes; het beleefde negen edities en werd vertaald in de meeste Europese talen. De illustraties van de kunstenaar waren daar niet vreemd aan. Zijn bloeddorstige monsters moeten een huivering over de ruggengraten hebben gejaagd. En dat niet alleen bij de lezers.

De dinosaurussen van illustrator Édouard Riou ontsnapten de pagina's van hun wetenschappelijke boek en gingen een eigen leven leiden in toverlantaarnshows. Daar verschenen ze groots op het scherm tijdens allerlei populair-wetenschappelijke demonstraties. Nog geen jaar later duiken ze op in een ander verhaal, *Voyage au Centre de la Terre* ('Naar het middelpunt der aarde') van de Franse schrijver Jules Verne. Ook daar jagen ze hun publiek de stuipen op het lijf, dit keer in een fictieve context. De dino-obsessie was intussen aan beide zijden van het kanaal een feit. 'Typisch weer voor November.', zo schreef Charles Dickens in 1852, 'Zo veel modder in de straten dat het lijkt alsof het water zich maar net van de aarde heeft teruggetrokken, en zou het niet wonderlijk zijn om de Megalosaurus tegen te komen, veertig voet lang ofzo en waggelend als een olifantachtige hagedis op Holborn Hill.'²⁷ De magische lantaarn vermengde droom met werkelijkheid en zette een nieuwe wereld over de alledaagsheid. Dickens kon het weten. Niet al zijn verhalen werden Pepper's Ghosts, maar veel ervan transformeerden wel tot populaire lantaarnshows.

De wereld waarover men tevoren had gelezen had, deinde zichtbaar uit. De toeschouwer begaf zich tussen het onmetelijk grote - astronomie, geologie - en het onmetelijk kleine. In de Royal Polytechnic hing een projectiescherm van 60m²; wat zou het publiek ervaren hebben tijdens de confrontatie met een vele malen uitvergroete vlieg, of een spin? Onze protagonisten van de zeventiende eeuw, Huygens en Kircher, experimen-

27 Charles Dickens, *Bleakhouse*, Donald Lainson e.a. eds,(Urbana, IL: Project Gutenberg, 2025), <https://www.gutenberg.org/ebooks/1023> (geraadpleegd op 21 januari 2026).

teerden reeds met microscopische projectie. Maar de grote doorbraak van de luis, de kever en de vlooi kwam er pas echt toen projecties voor een breed publiek mogelijk werden. Deze insecten waren in 1827 al deel van een populair event, *Microcosmos* geheten, dat werd georganiseerd door de eerder genoemde Philip Carpenter. Tegen betaling kon men in Carpenters winkel dagelijks tussen elf en acht komen kijken naar veertien projectie-microcopen en zo getuige worden van 'de geheimen van de natuur'. De apparaten werden overdag verlicht door de zon, 's avonds door gas.

Het succes van *Microcosmos* was een voorafspiegeling van de grootse spektakels met insecten, mineralen en organische materiaal die weldra zouden volgen. Toeschouwers beschreven de onzichtbaar-zichtbare diertjes in bewoordingen die weinig verschilden van die van de onzichtbaar-zichtbare dinosaurussen uit de voortijd, of de fantasmagorische wezens uit het bovennatuurlijke: monsterlijk, duivels en gevaarlijk. En dat was niet geheel onterecht. Een karikatuur uit 1828 toont een gruwelijk regiment monsters in een transparante druppel water. De titel van de prent luidde: 'Monstersoep, ook wel genaamd water uit de Thames, een correcte representatie van het precieuze goedje dat ons wordt toebedeeld'. De karikaturist nam hiermee het drinkwater op de korrel dat recht uit de Thames werd aangevoerd. Vier jaar na zijn tekening zouden duizenden aan cholera sterven, een incident dat men direct in verband bracht met de monstersoep, genaamd de Thames. Het satirische magazine *Punch* liet in 1850 zien hoe afzichtelijk de monsters waren die zich in een waterdruppel bewogen (zie afbeelding 5).²⁸ De afbeelding heeft alles van een fantasmagorie en zou zo als glasplaat in een lantaarn kunnen geschoven worden. We moeten ons voorstellen dat de beestjes op het scherm niet zomaar een verre representatie waren, voor de toeschouwers van de eerste geprojecteerde beelden waren ze omzeggens in de zaal aanwezig.

Conclusie

De toverlantaarn vermengde droom en werkelijkheid en rekte zo de grenzen van het waarneembare op. Wanneer de avond viel en de stadslampen gingen branden, opende de lantaarn het panorama van de nacht. In Londen leerde

28 "The Wonders of a London Water Drop". *Punch magazine*, volume 18 (11 May 1850) 1-250, aldaar 188.

men over het zonnestelsel, terwijl men in Parijs afdaalde in de spookcrypten van Robertson. De veelvormige stad die Baudelaire bleef achtervolgen, materialiseerde zich in spoken op de vloer van theaters en projectiezalen.

Opmerkelijk genoeg zijn het uiteindelijk niet de monsters of spoken, maar de planeten van ons eigen zonnestelsel die het dichtst bij de ontwikkeling van de toverlantaarn staan. In hetzelfde jaar waarin Huygens zijn lantaarn aan zijn vader demonstreerde, publiceerde hij *Systema Saturnium*, waarin hij onder meer de ontdekking van Titan beschreef. De telescopen waarmee hij 's nachts de hemel bestudeerde, waren grotendeels van eigen makelij, net als de lenzen voor zijn lantaarn. Waar in zijn tijd slechts enkelen toegang hadden tot de kosmos, werd die ervaring in de negentiende eeuw een collectief spektakel.

In elke moderne projector die een beeld werpt op een schoolbord of museumwand leeft iets van de toverlantaarn voort. Ook vandaag laten we ons nog steeds betoveren. Projectoren hangen in huiskamers en collegezalen, in theaters en attractieparken. Nog altijd doven we het licht om beter te kunnen zien. Nog altijd kijken we met open ogen naar schaduwen die over muren en doeken bewegen. En om de sterren te zien, zoeken ook wij in onze verlichte steden opnieuw de kunstmatige duisternis van het planetarium op, waar projecties de nacht zichtbaar maken die voor het blote oog onbereikbaar blijft.

Afbeelding 5: *The Wonders of a London Water Drop*, uit het satirische magazine *Punch*, mei 1850